

PROOEMIUM ЯК СТРУКТУРНАЯ ЧАСТКА АНТЫЧНАЙ І ПАЗНЕЙШАЙ ЛАЦІНСКАЙ ЭПІКІ

Асюк П. В.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Анатацыя. Разглядаецца функцыя *prooemium* як структурнай часткі эпічнай паэмы, гісторыя гэтай эпічнай структуры, яе асноўныя складнікі, прыводзяцца прыклады *prooemium* у асноўных антычных і некаторых пазнейшых паэмах.

Ключавыя словы: *prooemium*; інвакацыя; запеў; Гамер, Вергілій, Хрыстафор Завіша.

Гамераўскі эпас лёг у аснову пазнейшага грэчаскага і лацінскага эпічнага вершаскладання. Асноўныя структурныя часткі эпаса, такія як экфрасісы, эпічныя каталогі, батальныя сцэны і г.д., маюць аснову ў творах Гамера. Адною такой важнай структурнай часткай, часта найбольш заўважнай у паэме, сталі ўступы, якія можна называць словам *prooemium* (лацінізаваная форма грэчаскага слова *προοίμιον*), што перакладаецца як «уводзіны» або «ўступ».

«Іліяда» Гамера пачынаецца так: *Μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος* [Ном. II, I, 1] («Гнеў, о багіня, спявай Пэлейвага сына Ахіла» – тут і далей пераклад з грэчаскай і лацінскай моў наш – П. А.). На працягу наступных сямі радкоў ствараецца свайго роду заяўка асноўнай тэмы эпаса. Падобным чынам будуюцца першыя радкі іншага гамераўскага эпаса – «Адысеі». Зноў звяртаючыся да музы, Гамер расказвае пра Адысея нават у большых дэталях. Паколькі паэмы Гамера сталі прыкладам і аб'ектам імітацыі для пазнейшых паэтаў, пасуе разгледзець структуру эпічнага ўступа на прыкладзе «Адысеі»:

*ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν·
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἶδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ' ὃ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.
ἀλλ' οὐδ' ὧς ἐτάρους ἐρρύσατο, ἰέμενός περ·
αὐτῶν γὰρ σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο,
νήπιοι, οἳ κατὰ βοῆς Ὑπερίονος Ἠελίοιο
ἦσθιον· αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ.*

τῶν ἀμόθεν γε, θεά, θύγατερ Διός, εἰπὲ καὶ ἡμῖν [Hom. Od, I, 1–10].

(«Мужа мне спявай, Муза, хітрага, каторы вельмі многа павандраваў, калі разбурываў святы горад Трою: гарады многіх людзей убачыў і нораў зведаў, многа ж на моры сцярапеў балючага, таго, што тычыцца душы, клапаціўшыся пра сваю душу і вяртанне таварышаў. Але не выратаваў таварышаў, хоць вельмі хацеў: бо яны згінулі праз сваю несумленнасць, дурныя, з’елі быкоў Гэліуса Гіпэрыёна: ён іх пазбавіў дня вяртання. Пра гэта, багіня, дачка Зэўса, скажы і нам»).

Першы радок звычайна з’яўляецца зваротам да музы, пазней гэты прыём пачаў называцца «інвакацыя». Пасля гэтага ідзе моцна абагуленае апісанне далейшых падзей паэмы. Першае слова і ўступа, і ўсёй паэмы звычайна непасрэдна звязанае з тэматыкай твора: *μῆνις* Ахіла ў «Іліядзе», *ἀνὴρ*, то бок сам Адысэй ў «Адысэі». У выпадку апошняй паэмы зварот да музы паўтараецца двойчы, яшчэ і ў дзясятым радку. Муза звычайна не называецца па імені, аднак мае сінонім – *θεά* «багіня». Па падобнаму прынцыпу складаліся ўступы і да паэм пазнейшых антычных паэтаў. Прычым гамераўская традыцыя ўступу з заклікам да музы надзвычай моцна ўкаранілася ў эпічнай паэзіі, настолькі, што з усяго корпусу антычнай эпікі толькі дзве паэмы не маюць традыцыйнай інвакацыі: «*Bellum Civile*» Лукана і «*Posthomerica*» Квінта Смірнэйскага, дзе адсутнасць уступу тлумачыцца тым, што паэма стваралася як працяг «Іліяды» і падхоплівае наратыв з таго месца, дзе скончылася гамераўская паэма [7, с. 495].

Творы паэтаў эпохі рэспубліканскага Рыму дайшлі да нас занадта фрагментарна, каб можна было з упэўненасцю даследаваць структуру ўступаў.

Найбольш уплывовай у далейшым развіцці лацінскай эпічнай традыцыі наогул сталася «Энэіда» Вергілія. Яе ўступ варта разгледзець больш дэталёва:

*Arma virumque cano, Trojae qui primus ab oris
Italiam, fato profugus, Laviniaque venit
Litora, multum ille et terris jactatus et alto
Vi superum saevae memorem Junonis ob iram;
Multa quoque et bello passus, dum conderet urbem,
Inferretque deos Latium, genus unde Latinum,
Albanique patres, atque altae moenia Romae.
Musa, mihi causas memora, quo numine laeso,
Quidve dolens, regina deum tot volvere casus*

Insignem pietate virum, tot adire labores

Impulerit. Tantaene animis caelestibus irae? [Verg. A. I, 1–11].

(«Зброю і мужа пяху, каторы першы ад берагоў Троі у Італію, выгнаны лёсам, і на Лавінійскія берагі прыйшоў, многа ён пакіданы па землях і вадзе сілай багоў, праз злапомны гнеў лютай Юноны; многае таксама і на вайне сцярпеў, пакуль не заснаваў горад, і ўнёс багоў у Латыі, адкуль лацінскі род і албанійскія айцы і сцены высокага Рыма. Муза, мне прычыны ўспомні, чым так была пакрыўджаная сіла, або чаму засмучаная царыца багоў вымусіла бліскучага пабожнасцю мужа прайсці праз столькі бедаў, столькі ўзяць на сябе выпрабаванняў. Ці такі гнеў у нябесных душах?»).

Тут мы бачым некаторы адрыв ад гамераўскай традыцыі. Распачынаецца паэма з заяўкі тэмы (*arma virumque*), аднак заклік музы пераносіцца на восьмы радок. Замест гэтага паэт карыстаецца дзеясловам *canere* («спяваць») у першай асобе. Такі прыём можна называць «запеў». Тэматыка паэмы абазначаецца першымі дзвюма словамі, аднак абазначаецца больш шырокая тэма *arma* («зброя», то бок вайна) і *vir* («муж», то бок Энэй). Пра дзеі гэтага «мужа» і раскажваецца да восьмага радка, дзе размяшчаецца зварот да музы. Такая структура не зусім новая для Вергілія. Напрыклад, кіклічная паэма «Малая Іліяда», аўтар якой нам дакладна не вядомы і якая захавалася толькі ў некалькіх фрагментах, пачыналася так:

Ἴλιον ἀείδω καὶ Δαρδανίην εὖπωλον,

ἧς πέρι πόλλα πάθον Δαναοὶ θεράποντες Ἄρηος [2, с. 124].

(«Іліон спяваю і Дарданію многаконную, за якую многае сцярпелі данайцы слугі Арэса»).

Наконт стылю ўступу выказваецца Гарацый у «Ars Poetica», крытыкуючы прыём, якім скарыстаўся Вергілій:

Nec sic incipies, ut scriptor cyclicus olim:

«Fortunam Priami cantabo et nobile bellum» [Hor. Ars P. 136–137].

(«Не так пачынай, як некалі кіклічны пісьменнік: “Лёс Прыяма я заспяваю і шляхетную вайну”»).

Пры гэтым прыўносіцца традыцыйны, гамераўскі ўступ. Гарацый наўпрост адсылае нас да «Адысеі»:

Quanto rectius hic, qui nil molitur inepte:

«Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae

Qui mores hominum multorum vidit et urbes» [Hor. Ars P. 140–142].

(«Наколькі больш правы той, хто ніколі па-дурному не стараецца: “Скажы мне, Муза, мужа, каторы ў часы пасля таго, як захоплена была Троя, пабачыў норавы і гарады многіх людзей»).

Уплыў «Энэіды» на лацінскую і агулам еўрапейскую літаратуру складана ацаніць [7, с. 2633]. Аднак, вергіліеўскі стыль *prooemium* быў не настолькі ўсеагульна імітаваны рымскімі аўтарамі, як некаторыя іншыя часткі яго паэмы. У паслявергіліеўскай рымскай эпіцы Валерый Флак у «Арганаўтыцы» паўтарае вергіліеўскую структуру, з «запевам» праз дзеяслоў *canere*, а толькі потым зваротам да боства па натхненне. Лукан карыстаецца дзеясловам *canere*, аднак апускае зварот да музы. Стацый у «Тэбаідзе» увогуле адыходзіць ад традыцыі, пішучы што:

evolvere Thebas

Pierius menti calor incidit [Stat. *Theb.* I, 2–3].

(«Піерыйскі жар ў розуме распаліў расказаць пра Фівы»).

У «Ахілеідзе» ж Стацый карыстаецца гамераўскай формулай: *diva, refer* («багіня, паведамь») [Stat. *Achil.* I, 3].

Сілій Італік у «Пуніцы» бліжэй да Вергілія, ён распачынае паэму з дзеяслова *ordior* («я пералічваю»), пасля чаго ужо ў трэцім радку звяртаецца да музы.

Прыход хрысціянства аказаў уплыў і на ўступы да эпічных паэм. Некаторыя аўтары, нават хрысціянскія, працягвалі звяртацца да муз, дзейнічваючы згодна з літаратурнай традыцыяй, а некаторыя замянілі муз на хрысціянскія фігуры. Напрыклад, Прудэнцый у «Псіхамахіі» звяртаецца да Хрыста [7, с. 524–527].

У далейшым развіцці традыцыі эпічных уступаў цяжка прасачыць нейкі адзін аб’ект імітацыі. Звычайна гэта становіўся адзін з паэтаў-класікаў. Напрыклад, Вальтэр Шатыльёнскі, аўтар адной з найпапулярнейшых эпічных лацінскіх паэм Сярэднявечча «Александрэіда», ва ўступе відавочна імітуе «Ахілеіду» Стацыя. Пералічваюцца дзеі Аляксандра, пасля чаго пішацца *Musa refer* («муза, паведамь») [3, с. 5].

У часы Рэнэсансу «Энэіда» замацавалася як паэтычны ідэал і аб’ект імітацыі. Як вынік ўступы да новых паэм усё больш і больш будаваліся на аснове твора Вергілія. Аднак пры гэтым паэты часта адсылаюць і да іншых класічных паэтаў. Напрыклад, паэт часоў Рэнэсансу Пётро Анджэлі да Барга ў сваёй паэме «Сірыяда» відавочна імітуе Вергілія: у другім радку піша *arma cano*, змяшчае ўвесь уступ у такую ж колькасць радкоў, як і ў «Энэідзе», карыстаецца той жа лексікай. Аднак пры ўсім гэтым

прасочваюцца і адсылкі да іншых класічных мадэляў: «Іліяды» Гамера і «Тэбаіды» Стацыя [7, с. 2633–2634].

У лацінамоўных паэтаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай сітуацыя іншая і прасочваецца некаторы адрыў ад класічнай традыцыі. У Яна Вісліцкага ў «Прускай вайне» традыцыйнага ўступу ўвогуле няма [1, с. 113], а Ян Радван у «Радзвіліядзе» пачынае паэму з даволі доўгага разважання наконт тэматыкі іншых паэм і толькі ў 16-ым радку праз дзеяслоў *canere* заяўляе тэматыку, а трохі пасля звяртаецца адразу да дзвюх муз, называючы іх па імені. Прычым ён не просіць, каб музы расказалі нешта самому паэту, а заклікае іх уславіць Радзівіла [6, с. 23–24]. Хрыстафор Завіша ў «Караламахіі» на першы погляд бліжэй трымаецца антычнага ідэала. Першы радок – відавочная імітацыя Вергілія:

Ausa ducesque cano... [Zawisz. *Carl.* I, 1].

(«Ратныя подзвігі ды войскаводаў пяю...»).

Аднак на гэтым класічны строй уступу заканчваецца. Ужо ў другім радку Завіша паўтарае дзеяслоў *cano*, найперш звяртаецца да Марса, а музыка ўзнікае толькі ў 25-ым радку, ды і ёй ледзь не загадвае «напісаць гэта імя [Хадкевіча] на вечным кедры» [9, с. 13].

З лацінскай эпікі *prooemium* перайшоў у эпіку еўрапейскую. Эпічныя ўступы ёсць і ў Мільтана, і ў Міцкевіча, які, як вядома, звяртаецца не да музы, а да Літвы.

Такім чынам, яшчэ ў гамераўскі перыяд *prooemium* выдзеліўся як эпічная структура. Першасна эпічны ўступ складаўся з закліка да муз («інвакацыю») і сціслага апісання далейшых падзей твора. Агулам акрэслівалася тэматыка твора. У пазнейшы перыяд да гэтай структуры быў дададзены «запеў» – выражэнне асноўнага аб'екта паэмы праз дзеяслоў спявання. «Запеў» мог як і замяняць «інвакацыю», так і дадавацца да яе. У лацінскай эпіцы мадэллю для імітацыі стаў уступ да «Энэіды», які меў і «запеў» і «інвакацыю». Пазнейшыя рымскія паэты, хоць і аглядаліся на твор Вергілія, аднак не заўсёды абіралі яму пераймаць. У пазнейшыя часы паэты ўсё часцей бралі «Энэіду» за аб'ект імітацыі, аднак дабаўлялі туды адсылкі і на іншыя эпічныя рымскія паэмы. Часам, асабліва ў позні Рэнесанс і ранняе барока, *prooemium* мог глыбока дэканструявацца. «Запеў» і «інвакацыя» маглі губляць сваё першаснае значэнне ці сур'ёзна відазмняцца. Аднак *prooemium* усё адно застаўся адной з найбольш пазнавальных частак любой эпічнай паэмы.

ЛІТАРАТУРА

1. Joannis Visliciensis. *Bellum Prutenum* = Вісліцкі Ян. Пруская вайна: На лацінскай і беларускай мовах / Уклад., перакл., камент. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай. Мінск : Прапілеі, 2005. – 233 с.
2. Greek Epic Fragments / Edited and Translated by Martin L. West. LCL. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003. – 316 с.
3. Gualterus de Castiglione. *Alexandreis* / Recensuit F.A.W. Mueldener. Leipzig: Teubner, 1843. – 239 с.
4. Homer. *The Iliad. Books I–XII*. LCL. London : William Heinemann, 1928. – 544 с.
5. Homer. *The Odyssey* / Translated by A. T. Murray. LCL. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003. – 316 с.
6. [Radvanus Ioannes] *Radivilias sive De vita et rebus praeclarissime gestis, immortalis memoriae, illustrissimi principis Nicolai Radivili <...> libri quattuor Ioannis Radvani Lit[uani] <...> Vilnae metropoli Lituorum: Ex officina Ioannis Kartzani, [1592].* – 166 с.
7. Reitz, Christiane and Finkmann, Simone. *Structures of Epic Poetry: Vol. I: Foundations. Vol. II.1/II.2: Configuration. Vol. III: Continuity*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. – 2760 с.
8. Virgil. *Eclogues. Georgics. Aeneid I–VI*. LCL. London: William Heinemann, 1916. – 506 с.
9. [Zawisza Christophorus]. *Carolomachia, qua felix victoria, ope Divina, auspiciis Sigismundi III. ... Seren[issimo] Principi Wladislao a Christophoro ... Zawisza, in alma Vilnensi Academia Societ. Jesu, studioso D.D. Vilnae, [1606].* – 76 с.
10. Publius Papinius Statius. *Achilleis* [Электронны рэсурс] // URL: <https://www.thelatinlibrary.com/statius/achilleid1.shtml> (дата звароту: 13.01.2025).
11. Publius Papinius Statius. *Thebais* [Электронны рэсурс] // URL: <https://www.thelatinlibrary.com/statius/theb1.shtml> (дата звароту: 13.01.2025).
12. Quintus Horatius Flaccus. *Ars poetica* [Электронны рэсурс] // URL: <https://www.thelatinlibrary.com/horace/arspoet.shtml> (дата звароту: 13.01.2025).